کورد لە نیگای سەرچاوەکانی کولتووری ئێرانیدا

(لە سەرهەڵدانی دەوڵەتی مەغولییەوە تا ڕووخانی دەوڵەتی ئاق قویونلو)
(٦٥٦ - ٩١٤کۆچی/ ١٢٥٧-١٥٠٨زایینی)

د. ڕابیعە فەتاح شیخ محەمەد
(زانکۆی سەلاحەدین- بەشی مێژوو/ کۆلیژی ئەدەبیات)
(١- ٢)

پوختە

کورد یەکێکە لە نەتەوە دێرینەکانی دراوسێی فارس و هەر لە زووەوە کولتووری ئێرانی لە زەینی ڕۆشنبیری (فەرهەنگ)ی باڵادەستی ئێرانیدا شوێنێکی داگیرکردووە، کولتووری ئێرانی ڕوانینی بەشێکی گرنگ و بەرچاوی ڕۆشنبیر و دەستەبژێری ئێرانی پێکهێناوە، دواجار بوونی کوردیش لەو سنوورە وای کردووە، وەک گرووپێکی ئەتنی ئەو مامەڵەیەی لەگەڵی کراوە، وێنەیەکی تایبەت بەخۆی لێ بەرهەم بێنێ، بەگوێرەی کۆنتێکست (سیاق)ی سەر بە بواری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی دووبارە پێناسەی بکاتەوە، وێنەی کورد لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کوردەوە وەرگیراوە، پێکهاتەی خێڵەکیی کورد وەک پێکهاتەیەکی کۆمەڵگەی سەدەکانی پێش ئیسلام زیاتر وێنەی دێهاتی و چادرنشین و شوان برەوی پێ دراوە، کولتووری ئێرانی بە پێچەوانەی سەردەمی بەر لە خیلافەتی عەبباسی گرنگی بەڕەچەڵەکی کورد نەداوە، چونکە زەمینەی برەوپێدانی نەماوە.

بەگوێرەی بارودۆخی سیاسی وێنەی کەسایەتی کورد گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، لەو کاتەی دەسەڵاتی ئیلخانی لەوپەڕی بەهێزیدا بووە، کورد لە پەراوێزدا شوێنێکی بۆ دانراوە و

نێگەتیڤانە تەماشای کورد کراوە، کەچی بەڕووخانی دەوڵەتی ئیلخانی دەسەڵاتی مەرکەزی نەماوە، بۆیە کەسایەتی میری کورد لە سەرچاوە ئێرانییەکاندا، بەتایبەتی لە سەرچاوە تەیمورییەکاندا گرنگی پێ دراوە، لەپاڵ کەسایەتی گشتیی کورد بەرێزەوە باسی لێوە کراوە، بەڵام وێنەی کەسی کورد وەک میراتی پێشوو، بەواتا وێنەی کۆمەڵایەتیی کورد هەر ماوەتەوە. لەبارەی وێنەی ئایینی کوردەوە ئەو ئاماژانەی دەستمان کەوتوون ئەوەیان دەرخستووە، لە گۆشەی سیاسییەوە پێناسەی ئایینی کورد کراوە، بەتایبەتی ئەبووبەکر تارانیی مێژوونووسی دەرباری ئاق قویونلو کە وای پێشان داوە کورد سوننە نین و دژی سوننەمەزهەبن.

وشە گرنگەکان: وێنەی کورد، کولتووری ئێرانی، مەرکەز و پەراوێز (ئەتراف)، مێژوونووسانی ئێران، میری کورد.

١- پێشەکی

سەرچاوەکانی کولتووری ئێرانی یەکێک لە دەوڵەمەندترین سەرچاوەکانی ناوچەکەیە، نووسەران و ئەدیب و توێژەرانی ئێرانی ڕۆڵی مەزنیان لە کولتووری ئیسلامیدا گێراوە و بەشداریی گەورەیان لە هەموو زانستە ئیسلامییەکاندا هەبووە، لە سەردەمی باڵادەستیی عەرەب وەک زمان و ئایین و سیاسەت دەستەبژێرەکانی ئێرانی لە هەموو بوارەکاندا سوودیان لێ وەرگیراوە و کۆڵەگەیەکی گەورەی شارستانیەتی ئیسلامی بوون.

شوێنی کورد کەوتووەتە ڕۆژئاوای ئێران، بەواتا ئەو دەرگایەی لەگەڵ شارستانیەتەکانی ڕۆژئاوا و بڵاوبوونەوەی ئیسلام ئیحتیکاکی هەبووە، کولتووری ئێرانی ڕوانینی بەشێکی گرنگ و بەرچاوی ڕۆشنبیر و دەستەبژێری ئێرانی پێکهێناوە، دواجار بوونی کوردیش لەو سنوورەدا وای کردووە، وەک گرووپێکی ئەتنی ئەو مامەڵەیەی لەگەڵی کراوە، وێنەیەکی تایبەت بەخۆی لێ بەرهەم بێنێ. بەگوێرەی کۆنتێکست (سیاق)ی سەر بە بواری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی دووبارە پێناسەی بکاتەوە. سەرچاوەکانی کولتووری ئێرانی هەردوو بەرهەمی شیعر و پەخشانیان گرتووەتەوە، ڕاستییەکەی بەرهەمی مەعریفە (ئەبستمۆلۆژیا)ی مێژوویی لەو بارەدا باڵادەستی بەسەر بەرهەمەکانی دیکەدا سەپاندووە، لە نێو باسی ڕووداوەکاندا وێنەیەکیان نیشان داوە، هەروەها دوای بەرهەمی مێژوویی، شیعر ڕۆڵی لە دروستکردن و نیشاندانی وێنەی کورد هەبووە، بە گشتی ئەمانە گوزارشتیان لە دەستەبژێر- نوخبە و ڕۆشنبیری ئێرانی کردووە.

لەبەر دوو هۆکار ئەو ماوەیە هەڵبژێرراوە، **یەکەمیان:** باڵادەستی و زاڵبوونی کولتووری زمانی فارسی نەک هەر لە ئێران، بگرە لە دەرەوەشی بووبووە زمانی ڕەسمی. **دووەمیان:** پەرەسەندن و گەشەسەندنی کولتووری مەزهەبی شیعە لە ئێران.

بەر لە ڕووخانی خیلافەتی عەبباسی شاهنامەی فیردەوسی یەکەمین سەرچاوەی زمانی فارسییە باسی لە کورد کردبێت، هاومانا لەگەڵ شوان و چادرنشین و چیایی وێنەی کوردی کێشاوە. لەو سەردەمەدا زمانی عەرەبی زمانی سەرەکیی کولتووری ناوچەکە بووە، هەرچەندە ڕۆشنبیریی فارسی بەرە بەرە پەرەی سەند، بەڵام زمانی عەرەبی زمانی دەسەڵات بووە، لەبەر ئەوە ڕۆڵی مەرکەزی (سەنترالیزم)ی هەبووە. زمانەکانی دیکە لە پەراوێزدا بوون. ئەو سەرچاوە کولتوورییانەی باسیان لە کورد کردووە، بەواتا کولتووری عەرەبی ئیسلامی بە شێوەیەکی گشتی.

دوای ڕووخانی دەوڵەتی عەبباسی زمانی فارسی شوێنی زمانی عەرەبی گرتەوە و گەشەی زۆری بەخۆیەوە دی. لەگەڵ ئەوەی بووە زمانی دەسەڵات، لە دەربارەکانی ئیلخانی و دەوڵەتەکانی دواتر زمانی ڕەسمیی دەوڵەت بووە، هەرچەندە دەسەڵاتدارانی هەر پێنج دەوڵەتی ئیلخانی و جەلائیری و تەیمووری و قەرەقویونلو و ئاق قویونلو لە ڕووی نەژادەوە ئێرانی نەبوون، بەڵام لەگەڵ کولتووری ئێرانی تێکەڵ بوون. زمانی فارسی توانیی مەرکەزیەتی بواری ڕۆشنبیری دروست بکا و لە وڵاتانی دەوروبەریشیدا بەکارهاتووە.

٢- میراتی وێنەی کۆمەڵایەتیی کورد

کولتووری ئێرانی یەکەم تەسەور لەبارەی کوردەوە دروستی کردبێ، وێنەی کۆمەڵایەتیی کوردە، ئەو تەسەورە بۆ یەکەم جار پێش نەتەوەکان و کولتوورەکانی دیکە، کولتووری ئێرانی دروستی کردووە و باسی کردووە، توێژەران پێیان وایە لە سەرچاوە کۆنەکانی ئێرانی پێش ئیسلامدا باسێکی تایبەتی بۆ کورد تەرخان نەکراوە، ئەمەش گرنگترین هۆکارە تا هەندێ لە توێژەرانی فارس، کورد وەک یەکێک لەو تایفە و کۆمەڵانە دابنێن کە کۆچیان بۆ ئێران کردووە و ناسنامەیان وەک ئەوانی دیکەیە و جیاوازییان نییە (خزری: ٢٠١٤، ٥٦) ڕاستییەکەی تەسەوری کۆمەڵایەتیی کورد لە کولتووری ئێرانیدا لە سەردەمی دەوڵەتی ساسانی ڕوونتر بوو و زیاتر دەرکەوتووە، ئەو وێنەیە جێگەی هەموو وێنەکانی دیکەی کوردی گرتووەتەوە، لە هەمان کاتدا وێنەی کورد لە دەرەوەی تەسەوری کۆمەڵایەتی وجودی نەبووە.

ئەو سەرچاوانەی باسیان لە کورد کردووە، بەتایبەتی لە سەردەمی سەرەتاکانی دەوڵەتی عەبباسی بە زمانی عەرەبی گوزارشتیان لە کولتووری فارسی کردووە، هەرچەندە لەبارەی ڕەچەڵەکی کورد لەوە دواون کە کورد لە توخم و تۆرمەی ئەوانەن کە لە دەستی زوحاک ڕزگاریان بووە و وەزیر، یان چێشتلێنەرەکەی لەو دوو گەنجەی بۆ قوربانی زوحاک براون، یەکێکیانی ڕزگار کردووە و دواتر ئەو ڕزگاربووانە چوونەتە کێوان، لەوانە کورد هاتووەتە کایەوە (بلعمی: ١٣٨٥، ٩٩. مقدسی: ١٣٨٠، ٥٠٢/١)، هەر لەو ئاماژەیەدا وێنەی کورد گەڕێنراوەتەوە بۆ سروشتی کۆمەڵایەتی، کە لە کێو و دۆڵ و چیاکانەوەیە، لێرەوە یەکەم پێگەی دروستبوونی وێنەی کورد لە تەسەوری کۆمەڵایەتییەوە هاتووەتە دی.

لەبارەی وێنەی کورد لەو کولتوورەدا شاهنامەی فیردەوسی کامڵترین سەرچاوەیە باسی لە کورد کردبێت، شاهنامە کۆنترین سەرچاوەی زمانی فارسییە ئاماژەی بە وشەی کورد کردووە، لە دوو جێگادا باسی کردووە، یەکێکیان لەبارەی ڕەچەڵەکی کوردەوە بۆ سەردەمی زوحاکی گەڕاندووەتەوە، ئەوی دیکەیان بۆ سەردەمی ئەردەشێری بابەک، کە لەگەڵ کوردان بەشەڕ هاتووە، سەرباری ئەوەی ڕەچەڵەکی کورد بۆ ئەوانەی لە دەست زوحاک ڕزگاربوون گەڕاندووەتەوە، باسی ئەوەی کردووە ئەوانە لە کێو و دەشت ڕۆژگار دەبەنە سەر (فردوسی: ١٣٨٢، ٢٨/١)، هەروەها لەبارەی شەڕی ئەردەشێری بابەک لەگەڵ کوردان باسی کردووە، کە لەشکری پارسەکان، پێکهاتبوو لە کوردان- واتا لە شوان و دێهاتییان- یەک بە سێ لە لەشکری وی زیاتر بوو (فردوسی: ١٣٨٢، ١١٩٤/١. خزری: ٢٠١٤، ٥٧). توێژەران پێیان وایە لەو کولتوورەدا کورد بە واتای پیشە و کارە و لەگەڵ شوان و

گاوان و بیانگەرد و چادرنشین هاوواتایە، دواجار ئەو وێنەیە بە ڕووخانی دەوڵەتەکانی ئێران لەناو نەچووە، بەڵکوو بە ڕێگای جۆراوجۆر بۆ کولتوورەکانی دیکە گوێزراوەتەوە (خزری: ٢٠١٤، ٥٧، ٥٩). ڕاستییەکەی بوونی هێز ڕۆڵی گرنگی لە ڕەسمکردنی وێنەی کورد هەبووە، چونکە ئەو وێنەیە لە بەشێکی بنیادی کۆمەڵایەتی وەرگیراوە، نەک تەنیا بۆ بواری کۆمەڵایەتی گشتێنراوە، بەڵکوو هەموو بوارەکانی دیکەی کورد گشتێنراوە، ئەگەر نا لە ڕووی زانستییەوە بنیادی کۆمەڵایەتیی کورد لەگەڵ بنیادی کۆمەڵایەتیی نەتەوەکانی دیکەی ئێران جیاوازیی نییە، ئەو وێنەیەی بۆ کورد کێشاویانە بەر لە هەموو شتێک پێگەکانی و دەرکەوتەکانی لە بواری سیاسییەوە پەلی هاوێشتووە و سوودی لێ وەرگرتووە، ئەم هێرشەش باری سەر شانیان لە گەلێک بواری دیکەوە سووک کردووە. شاهنامەی فیردەوسیش کامڵترین نموونەیە لە بابەت وێنەی کورد لە کولتووری ئێراندا، لە سەردەمی مەرکەزیەتی زمان و دەسەڵاتی عەرەبیدا.

وێنەی کۆمەڵایەتیی کورد لە کۆمەڵێک پێوەندیی ناوخۆ و دەرەکیی بنیادی کۆمەڵگە و کەسایەتیی کوردەوە پێکهاتووە، کە چەند ڕووکارێک هەن ئەو وێنەیان دیاری کردووە، هەر یەکێکیان بە گوێرەی دینامیکیەتی خۆی بەشداریی لە دروستکردنیدا کردووە، لێرەدا یەکە یەکە توێژەکانی هەڵدەدەینەوە، تا زیاتر بە دنیامیکییەت و پێوەندیی ئاشنا بین.

٢- ١: واتاکانی خێڵەکی (قبلیە)ی وێنەی کورد

بێگومان وێنەی کورد لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کوردەوە وەرگیراوە، پێکهاتەی خێڵەکیی کورد وەک پێکهاتەیەکی کۆمەڵگەی سەدەکانی پێش ئیسلام و دواتریش پێوەندییەکانی لەسەر جۆری ڕێکخستنی خێڵەکی بووە، بە واتا بە پلەی یەکەم شێوازی ژیان و بەرهەمهێنانی لەسەر ئاژەڵ بووە تا ئەوەی لە هەندێک ناوچەی دیاریکراو پشت بە کشتوکاڵ ببەستێ. لێرەوە کۆنتێکستی ئێرانی لە ناساندنی کورددا جوگرافیای خۆی لەگەڵ جوگرافیای کورددا جودا کردووەتەوە، کورد ئەوانەن دوور لە ئاوەدانی دەژین، ئەو جوگرافیایە ڕەنگە لە زۆرترین بەشیدا چیا بێت و دواتر دەشت بێت. لێرەدا ڕەهەندی شوێن ئەوەیە ئەوانە لە دەرەوەی ئاوەدانین، بۆیە دواجار جوگرافیای کورد دوور لە ئاوەدانی هەڵکەوتووە. ڕەنگە ئەو جوگرافیایە شوێنێکی تایبەتی نەبێت، یانی مەڵبەندی تایبەتی بۆ ئەوان دیاری ناکرێت، تەنانەت ئەوان لە هەموو جێگای ئێراندا بینراون (اکوپف: ١٣٧٦، ٢٤ -٢٥. خزری: ٢٠١٤، ٥٧). کولتووری ئێرانی بە هیچ جۆرێک چەمکی جوگرافیای دیاریکراوی یەک پارچە (شوێن) لەگەڵ کورددا بەیەکەوە گرێ نادا، کەواتە جوگرافیایەکی پەرت بۆ بوونی کورد لە ئێراندا لە ئارادایە، یان ئەو مانایەشی لەخۆگرتووە، کورد دەسەڵاتی نییە جوگرافیایەکی دیاریکراو لە بازنەی قەوارەیەکدا بۆ خۆی دەستەبەر بکا، یان هەبێت .

زۆربەی زۆری نووسەران و مێژوونووسانی ئێران بە چەمکی خێڵەکی کورد ئاشنا بوون، ئەوان لە میراتی کۆنی خۆیانەوە ئەو چەمکەیان بۆ مابووەوە، ئێستاکە (سەردەمی باسەکە) چۆنی بیانەوێ بەکاری دێنن، چونکە هەم لە ڕووی سیاسی و هەم لە ڕووی ئایینەوە خاوەن مەرکەزیەتی خۆیانن. وێنەی کۆمەڵایەتیی کورد وەک گرووپێکی خێڵەکی لای زۆربەیان دەست کەوتووە، بەو پێیەی نووسەران و مێژوونووسانی دەربارەی دەوڵەتەکانی مەغۆلی ئیلخانی و جەلائیری و تەیمووری و قەرە

قویونلو و ئاق قویونلو، دەستەبژێری سەردەمیان پێکهێناوە و لە چینی تایبەتی بوون، لە واقیعدا ئاماژەی (ئەکراد)یان لەسەر وەزنی (ئەعراب) و (ئەتراک) بەکارهێناوە، لای جووەینی و کاشانی شێوازی ئەکراد بۆ گرووپێکی خێڵەکی سەربازی بەکارهاتووە (١٣٣٤، ٣٣. ١٣٨٤، ١١٥)، هەروەها حافز ئابرۆ مێژوونووسی دەرباری تەیمووری نووسیویەتی (ئوسوڵی ئەحشامی ئەکراد و ئەعراب، یان کۆمەڵێ لە ئەکراد و ئەعراب) (١٣٧٢، ٢٨٥/١، ٣٩٩) هەردوو نووسەر و مێژوونووسی دەرباری ئاق قویونلویش بە هەمان شێوە باسی کوردیان کردووە، فەزلوڵڵا نووسیویەتی: (ئەکراد و ئەحشام و ئەتراک) (طهرانی: ١٩٧٧، ٥٥/١، ٩١. ١٣٨٢، ١٢٣)، هەموو ئەو نووسەر و مێژوونووسانە لە پاڵ باسی کوردان، هەروەها چەمکی ئەکرادیشیان بەکارهێناوە، ئەوەی لێرەدا جێگەی سەرنجە وێنەی خێڵەکیی کورد لێرەدا پەیوەستە بە وجودی لە لەشکرێکدا، بە شێوەیەکی گشتی لەو لەشکرانە بوون کە دژی مەغۆل هێرشیان بردووە. ئەو چەمکەش لە واقیعدا دەمانگەڕێنێتەوە سەر لەشکری کوردان وەک لە شاهنامەدا هاتووە، لەشکرێک تەنیا بە ناوی کوردانە، کەواتە ئەو گرووپەی لە سوپادا بەشدارییان کردووە بە درێژایی سەردەمی باسەکەمان بوونی هەبووە، گرووپێکی خێڵەکی بووە و لە هەموو ناوچەکاندا بینراوە، ئەگەر پێشتر کورد کەسێکی شوان و دێهاتی و چادرنشین بووبێ، ئێستا زیاتر لە جاران لە پێناو شەڕ و مەبەستی تایبەت کۆکراوەتەوە، یان باسی لێوە کراوە.

تووێژەرێک لەو بارەوە سەرنجی داوە لە کۆنتێکستی ئیسلامی عەرەبیدا کە چەمکی (ئەکراد) بەکارهاتووە و وێنەی ناشیرینی دراوەتە پاڵ، ئەوجا، یان ئەوەتا (ئەتراک)، یان (ئەعراب)ی لەگەڵدا هاتووە، لە هەر هەموویاندا (ئەکراد) پێش نەتەوەکانی دیکە خراوە، دیارە زەینییەتی ئیسلامی، کوردی لەوان پێ ناشرینتر بووە (احمد: ٢٠١٢، ٢٣٦). ئەگەر لە کولتووری ئێرانیشدا بڕوانین بە هەمان شێوە چەمکی (ئەکراد) و (کوردان) لە ناشیرینکردندا پێش نەتەوە و گرووپەکانی دیکە کەوتووە، یانی ئەوان لە ناشیرینیدا لە پێشەوەن، بە جۆرێ کاشانی لە پاڵ (ئەکراد) بە لە ڕێلادەر و ونبوو وەسفی کردووە (١٣٨٤، ١١٥).

لە کۆنتێکستی کولتووری ئێرانیدا چەمکی ئەکراد و کوردان یەک واتای هەیە و هەردووکیان بەکارهێناوە، بێگومان چەمکی ئەکرادیان لە کولتووری عەرەبی ئیسلامی وەرگرتووە، هەرچەندە ئەو چەمکە بە شێوەیەکی بەرفراوان لە بواری ئێرانیدا بەکارهاتووە، چ لە بەرهەمەکانیدا و چ لەسەر زاریدا (خزری: ٢٠١٤، ٥٧-٥٨). لێکچوواندنی ئەکراد بە ئەعراب، بە واتا ئەکراد و ئەعراب هاوواتای یەکترن، چونکە بواری ئیسلامی بەهای تایبەتی خێڵەکی داوەتە ئەکراد، بە واتای ئەکراد وەک ئەعراب وان، ئەوانەی لە سەحرا دەژین و خەریکی ئاژەڵدارین. ڕاستە ئەوانە دوو گرووپی ئەتنین، بەڵام هەمان خەسڵەت و سروشت و ڕەفتاریان هەیە (حیدر: ٢٠٠٤، ١٠٨)، کولتووری ئێرانیش دوای پێکداهەڵپژانی بە ئایینی ئیسلام و نەمانی دەوڵەتی ساسانی پێگەکانی کولتووری خۆی ون نەکرد، لە پاڵ چەمکی کوردان چەمکی ئەکرادیشی بەکارهێنا و هەمان واتای پێشتری پێ بەخشییەوە. ئەوان لە هەر قاڵب و باسێکدا لە کورد دوابن ئینتیمای خێڵەکی کوردیان پێش هەموو ئینتیمایەکانی دیکە باس کردووە. ئەو شێوازەش تاڕادەی بەداوەت (بداوە) باس کراوە، چونکە کوێستان و گەرمیانیان کردووە و پشتیان بە ئاژەڵداری بەستووە و کەم کشتوکاڵیان

کـردووە، لـە چـادر دانیشـتوون و لـە ژیانیانـدا پشتیان بە پێویسـتییەکانی ڕۆژانـە بەسـتووە (ابن خلـدون: ١٩٨١، ٩٥-٩٦).

٢ — ٢: کورد لە بازنەی نەزانیندا

ئـەو ڕووکارە کۆمەڵایەتییانـەی بـە وێنـەی کـورد دراوە، گوزارشـت لـە بـواری سیاسـی و ئایینـی و دواجـار کۆمەڵایەتیـش کـردووە، بـە جۆرێـک ئەگـەر سـەیری لۆژیکـی ناوخۆیـی ئـەو ڕووکارانـە بکەیـن، بۆمـان دەردەکـەوێ لەنـاو ئـەو بوارانـەدا پێوەندیـی بـە هێزیـان دروسـت کـردووە کـە لەسـەر هـەردوو ئاسـتی بەرهەمهێنانـی مەعریفـە و مومارەسـەی سیاسـی ڕەنگـی داوەتـەوە.

پیاوانی دەربار بە پلەی یەکەم و دواتر ڕۆشنبیرانی ئێرانـی بـە هەمـان شـێوەی مەرکەزیەتـی کولتـووری عەرەبـی لەبـارەی کوردەوە، وەک کەسـانێکی نـەزان و ئەحمـەق دواون، لـەو سەردەمیشـدا هـەر خۆیـان لـە دروسـتکردنی پێگەکانـی ئـەو تەسـەورە بەرانبـەر کـورد پێشـەنگ بـوون. ڕەنگـە چەمکـی خێڵەکیـی کـورد و دوور لـە ئاوەدانـی بـە نەزانیـن و ئەحمەقـی ببەسـتنەوە، لـە هەندێـک حاڵەتیشـدا چەمکـی نەزانیـن وابەسـتەی ململانێـی ئایدیۆلـۆژی بـووە، لەبـەر ئـەوەی کـورد ئایدیۆلۆژیـای جـودا بـووە، بـە نەزانیـن و جاهیـل ناودێـر کـراوە.

مـادام کـورد دوور لـە ئاوەدانییـە، کەواتـە دوور لـە زانینیشـە، لۆژیکـی- دوور لـە ئاوەدانـی- ڕێگـەی داوە وێنـەی دیکـە لەبـارەی کـوردەوە بکێشـرێ، بەجۆرێک کورد ئاستی بەرهەمهێنانی بەشـێوەیەکی گشـتی زۆر سـادە بـووە، ژیانـی کۆمەڵایەتیشـی هـەر بـە شـێوە بـووە، بۆیـە دواجـار کەسـی نـەزان و ساویلکە و ئەحمەقـی دراوەتـە پـاڵ.

چەمکی نەزانین دوو دیوی هەبووە، هەردووکیان پێوەندیـی توندوتۆڵیـان بـە یەکـەوە هەبـووە، دیوێکیـان لەسـەر ئاسـتی کەسـایەتیی کـورد بـووە، بـە واتـا تاکەکانـی کـورد کەسـی نـەزان و کـەم بیـر و بـێ هۆشـن، دیوەکـەی دیکەیـان پێوەنـدی بـە ئاسـت و چینەکانـی کۆمەڵگـەوە هەبـووە، بـە واتـا لـە کۆمەڵگـەی ئێرانیـدا کـورد لـە چینـی خـوارەوەن، چونکـە نەزانـن، نەزانیـی کـورد لـە چینەکانـی کۆمەڵگـە لـە خـوارەوەی داناوە. لـە کولتووری ئێرانیدا نەزانیـی کورد بـەر لـە ئیسـلام وێنـەی بـۆ کێشـراوە، ئـەو وێنـە لـە زەینییەتـی ئـەو کولتـوورەدا درێـژەی کێشـاوە و تێکـەڵ بـە بـواری ئاییـن و تەسـەوف و ئەدەبیـات و مێـژوو بـووە.

لـە سـەردەمی نامەرکەزیەتـی کولتـووری ئێرانـی ڕۆشـنبیران و دەسـتەبژێری ئـەو کولتـوورە بـە هـەردوو زمانـی عەرەبـی و فارسـی باسـیان لـە نەزانیـی کـورد کـردووە، غەزالـی یەکێکـە لـەو ڕۆشـنبیرانەی بـە هـەردوو زمانـی عەرەبـی و فارسـی نوسـیویە و تاکەکەسـی کوردی بـە نـەزان و ئەحمـەق نـاو بـردووە، لـە بابەتـی ڕوونکردنەوەی چارەسـەری تووڕەییـدا، پێغەمبـەران و ئەولیـا و زانایـان و حەکیمانـی لـە خانەیـەک دانـاوە و کـورد و تـورک و جاهیـل و غەبـی لـە ڕیزێکـی دیکـە دانـاوە و کـوردی بـەوە وەسـف کـردووە کـە خاوەنـی عەقـڵ نییـە (١٣٦١، ٣/ ١٧٢ — ١٧٣).

لـە هەمـان سـەردەمدا ئـەو کولتـوورە مانـای پلەبەندیـی کۆمەڵایەتـی خـوارەوەی بـۆ کـورد دانـاوە، کولتوورێـک لـە سـەردەمی مەرکەزیەتـی زمانـی عەرەبـی و دەسـەڵاتی ئایینـی ئیسـلام نووسـراوەتەوە، کەچـی ناوەرۆکەکـەی باسـی پێـش فەتحـی ئیسـلامی کـردووە، کیسـرا لـە موبـەز (پیـاوی گـەورەی ئایینـی زەردەشـتی) ـەکەی پرسـیوە: شـەیتان، یـان خەڵکـی زیاتـرن؟ ئەویش وەڵامـی داوەتـەوە: ئەگـەر کـورد و شـوان

و ڕەعیەت و خەڵکی بازاڕی لەگەڵ خەڵکی حیساب بکەی، ئەوە خەڵکی گەلێک زۆرن (الابی: ١٩٩٠، ٥١/٢). لێرەدا ڕوونە کولتووری ئێرانی هەم لە سەردەمی دەسەڵاتدارێتی ئایینی زەردەشتی و ئایینی ئیسلامدا کوردی لە چینی خوارەوە داناوە و بە نەزان وەسفی کردووە، لەو دەقەدا دەسەڵاتی جوداکردنەوەی کورد لە ڕیزی شەیتان، یان خەڵکی، بەدەست کیسرا، یان دەسەڵاتی ئایینی (زەردەشت) ەوەیە. توێژەرێک پێی وایە، کورد- لە نێو تەواوی گەلانی ڕۆژئاوای ئاسیا کەمترین ڕێزی لێ گیراوە- ئەوان لە خانەی ژێرەوەی نەزان و دواکەوتوویيدان، لە ڕیزی شەیتان دەژمێررێن و لە ڕیزی مرۆڤی ساڵح شوێنیان نییە (احمد: ٢٠١٠، ٢٣٨).

ئەو میراتە لە کولتووری ئێرانیی سەردەمی مەرکەزیەتی زمانی فارسی پەرەی پێ دراوە و شێوازی دیکەشی لەخۆگرتووە و لە کۆمەڵگەی ئێرانیدا کورد لە ڕیزی نزمترین چینی کۆمەڵایەتی هەژمار کراوە، لەبەر ئەوە پێی وتراوە ڕەشە خەڵک، یان خەڵکی عەوام (شیرازی: ١٣٦٤، ٣٥٤). کۆمەڵگەی ئێرانیش وەک کۆمەڵگەکانی دیکەی ئیسلامی بەگشتی بۆ دوو چین دابەش بووە، چینی تایبەتی کە توانایی نووسین و بیرکردنەوە، یان بەرهەمهێنانی ڕۆشنبیریی و فەرهەنگی، یان کاری سیاسی و ئیداری و ئایینی هەیە، هەرچی چینی گشتییە، ئەوان گرنگی بە زانست و زانیاری و مەعریفە نادەن (حیدر: ٢٠٠٤، ١٠٦)، لە بواری ئیسلامیدا کورد وەک گرووپێکی ئەتنی کولتووری ئێرانی چینی خوارەوە و نەزانینی بە یەکەوە بەستووەتەوە، ئەنجامدەرانی ئەو کارەش هەموویان لە چینی تایبەتین و لە دەربار و دەوڵەتەکانی ئێرانیدا خاوەن دەستەڵات بوون.

وێنەی نەزانی و جاهیل لە هەندێ حاڵەتدا بۆ ململانێی ئایدیۆلۆژیش بەکارهاتووە، کە ڕاستییەکەی کولتووری ئیسلامی لە بارەی ململانێی ئایدیۆلۆژییەوە زۆر بە پیت و بەرەکەتە و پڕە لە ململانێی ئایدیۆلۆژی نێوان مەزهەب و ڕێباز و جەماعەت و تاد... (کاشان)ی مێژوونووس دەرباری مەغۆلی ئیلخانی لە باسی لەناوچوونی دەوڵەتی فاتمی لەوە دواوە کە بنەماڵەی ساداتی عەولەوییەکان لە میسر بەهۆی جاهیلێکی کورد لەناوچوو (١٣٤٨، ب). ئەو گوتارە هەمان وێنەکانی پێشوومان بیر دێنێتەوە کە کوردەوە نەزانە، ئەو مێژوونووسە پێی ناخۆشە ئەو بنەماڵەیە لە ناوچووە و پێی خۆشە سەلاحەددین فەرهەنگی (ئەوروپا)بییەکانی شکاند و لە میسر دەری کردوون (١٣٤٨، ب ١٢٠، ١٢٧-١٢٨).

لەبارەی وێنەی کورد وەک کەسێکی نەزان لە کولتووری ئێرانیدا وێنەیەکی زۆر باومان هەبووە، نەک لەسەر ئاستی نووسین، بگرە لەسەر زارانیش برەوی هەبووە و ئەو وێنەیە لە پانتایی زانستگە و قوتابخانە ئایینییەکاندا زۆر بەکارهاتووە و وەک گوتەیەک، یان پەندێک گوتراوەتەوە، ئەویش ئەوەیە (امسیت کردیا واصبحت عربیا) (جامی: ١٣٧٠، ٣٢٥)، بە واتا: (کاتێ ئێوارەم کردەوە کورد بووم، واتە هیچم نەدەزانی و لە حاڵێکدا بەیانیم کردەوە بووم بە عەرەب) لەو پەندەدا ڕوونە وشەی کورد، هاوواتا لەگەڵ نەزانین هاتووە، لە بەرانبەریشدا وشەی عەرەب هاوواتا لەگەڵ زانست بەکارهاتووە، ئەو پەندەش لە پانتایی مەدرەسە و قوتابخانە زانستییەکان بەتایبەتی هی ئێران ڕەواجی هەبووە.

ڕەنگە سەخت بێ ڕێکەوتی سەرهەڵدانی بزانین؟! یان بمانەوێ بپرسین ئایا کێ نموونەی نەزانیی بە

کورد هێناوەتەوە؟! هەرچەندە دراوەتە پاڵ هەندێک زانای ناسراو، لەوانە خەلیلی کوڕی ئەحمەد، یان بابا تاهیری عوریان، یان ئەبوو عەبدوڵڵا ناوێک (خزری: ٢٠١٤، ٥٨)، بەڵام ئەمە تەنیا درانە پاڵە و هیچی دیکە نییە، یان بپرسین ئایا سەرەتا وەک بەرهەمی زارەکیی ئێرانی سەری هەڵداوە و دواتر سەرچاوەکان تۆماریان کردووە؟!

ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەو پەندە هەمان سەرچاوەی پێشووی کولتووری ئێرانی لەخۆ گرتووە لەبارەی نەزانینی کورد، مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی (٦٠٤-٦٧٢ک) شاعیر و موتەسەویفی بەناوبانگ لە مەسنەوییەکەیدا بەم جۆرە بەکاری هێناوە:

سر امسینا لکردیا بدان

راز أصبحنا عربیا بخوان

(مولوی: ١٣٦٨، دفتر اول، بیت ٣٤٦٤).

هەروەها عەبدولڕەحمان حاجی بۆ کوردێکی نەزان بەکاری هێناوە، دواتر لە بەیانییەکدا بەهۆی هەوڵەکانی دەبێتە زانا (١٣٧٠: ٣٢٥).

ڕاستییەکەی مەولانای ڕۆمی ئەو پەندەی لە چوارچێوەی خۆی بەکارهێناوە بە جۆرێک سەرەتا بەهۆی (سڕ- نهێنی) دەستی پێ کردووە، کەواتە هەر چوار وشە (چەمک)ی (سڕ و ئێوارە و کورد و زانین) بە دوای یەکەوە هاتوون و بەڕیز واتای یەکتریان تەواو کردووە، ئێوارە ئاوا بوونە و کوردیش نەزانین و لێرەدا زانینیش بۆ کورد لە ئاستی هەستەکانیدایە، بە واتا نابێتە پرۆسەیەک عەقڵ درکی پێ بکا، هەرچەندە لە کۆنتێکستی گشتیدا نهێنییە، زانینی ئەو نهێنییە قۆناغێکە بۆ قۆناغێکی بەرزتری داهاتوو، سەرەتاکەشی بە وشەی (سڕ)ی عەرەبی دەست پێ کردووە، واتە دەستپێکردن بە زمانی عەرەبییە، هەرچەندە مەولانای ڕۆمی مەسنەوی بە فارسی نووسیوە، بەڵام لێرەدا زانین ئەگەر بە کوردەوە گرێ بدرێ لە ئیحساسات دەنارچێ، هاوکێشەکەش بەو جۆرە لە کۆی ڕستەکەدا زانین بۆ خوێنەرە لە دیوێکەوە و لە دیوێکی دیکەدا زانین ناگاتە ئاستی عەقڵ کە کورد تێیدا زەرەرمەندی یەکەمە، بەڵکوو تەنیا درککردنە.

هەرچی ڕستەکەی دیکەیە بە چوار وشە (چەمک)ی دیکەی ڕیزکراو، دەستی پێ کردووە. بەم جۆرەیە (ڕاز و بەیانی و عەرەب و بخوێنە) لەو چوار وشە (چەمک)ییەدا زۆر شتمان بۆ دەردەکەوێ، سەرەتا بەکارهێنانی ڕاز کە وشەیەکی فارسییە و لەو ڕستەیەدا کە نوێنەری عەقڵ و زانینە، مەرکەزیەتی زمانی فارسی سەپاندووە، دواتر بەیانی ڕەمزی کرانەوە و گەشانەوەیە و عەرەبیش ئاماژەیە بۆ زانین و عیلم و مەعریفەت کە بە وشەی (خوێندن)ەوە گرێ دراوە، لێرەدا بە هەمان شێوە خوێندن دوو چەمکی لە خۆ گرتووە، چەمکێکیان زانین و مەعریفەت دەدا بە عەرەب وەک نموونە و چەمکی دیکەیان (خوێندن، یان خوێندنەوە) بۆ خۆی پرۆسەیەکە لە ئیحساسات دەردەچێ و عەقڵ و لۆژیک بەڕێوەی دەبەن. کەواتە هەموو پێوەندییە ناوخۆییەکانی چوار وشەی یەکەم لەسەر وشەی کورد کۆکراوەتەوە و بەهەمان شێوەش هی دووەم لەسەر وشەی عەرەب هێزیان وەرگرتووە، دواجار وێنەیەکی زۆر نێگەتیڤی بە کورد داوە و زۆر پۆزەتیڤی بە عەرەب داوە، ئەو پرۆسەیەش لە کولتووری ئێرانیدا لە چالاکیدایە و برەوی پێ دراوە.

لە پێوەندیی کورد و نەزانین لە کولتووری ئێرانی بەو ئەنجامە دەگەین، چەمکی نەزانین، نەزانینی گشتیی گەیاندووە، بە واتا کورد لە ڕووی عەقڵی

جەماعییەوە پێ نەگەیشتووە، دواجار ئەوان ناتوانن مەعریفە بەرهەم بهێنن، ناتوانن مومارەسەی دەسەڵات بکەن، چونکە ئەمانە بەرهەمی عەقڵن، کوردیش بە سروشتی خۆی خاوەنی عەقڵ نییە. لێرەوە سەرچاوەکانی کولتووری ئێرانی کە چەمکی (ئێمە) نوێنەریەتی بە ڕوانینێکی تاکلایەنانە سەیری (ئەوی دیکە)ی کردووە کە کوردە، هیچ کاتێک پرس بە کورد نەکراوە تا ڕازی بێ بەوەی ببێتە نموونەی (نەزانی). (ئێمە) مومارەسەی هەیمەنەیەکی کردووە و دەزگەکانی لە بواری مەعریفەوە ڕووبەڕووی کورد کردووەتەوە و بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی ناساندوویەتی، چونکە (ئێمە) پێی وایە لە ڕووی ڕەگەز و ڕۆشنبیری و کولتوور لە (ئەوی دیکە) بەرزترە و جودایە، ئەم هاوکێشەش یارمەتی بوارەکان، بەتایبەتی سیاسەت و ئایین و زمانی داوە.

٢ — ٣: لە ڕێگرییەوە بەرەو دڕندەیی کورد

بێگومان مەلامح- ئەدگاری وێنەی کورد لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کوردەوە وەرگیراوە، لەبەر ئەوە زۆربەی ئەو وێنانەی کولتووری ئێرانی لەو چوارچێوەیەدا سووڕاوەتەوە، ئەوەش بۆ ئەوەی بردووین بە گوێرەی ئەو کولتوورە سروشتی کورد گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتووە و کورد وەک گرووپێکی ئەتنی گەوهەرێکی نەگۆڕیان هەیە کە دواجار سروشتێکی تایبەتیان پێ داوە، ڕێگری یەکێکی دیکەی ئەو ڕووکارە کۆمەڵایەتییانەیە لە بواری ئیسلامیدا بە شێوەیەکی بەربڵاو لە سەردەمی مەرکەزیەتی زمانی عەرەبی و مەرکەزیەتی زمانی فارسی باسی لێوە کراوە.

لەبارەی وێنەی ڕێگریی کورد لە سەردەمی مەرکەزیەتی زمانی عەرەبی دوو توێژەر بیروڕا و بۆچوونی خۆیان خستووەتەڕوو، توێژەرێک پێی وایە لەو ڕیوایەتانەی لەبارەی ڕێگریی کوردەوە دواون ئێمە لە کۆنتێکستی مێژووییدا ئەگەر (تێکیان دا و تێکدان و تێکدەرەکان) بەلاوە بنێین و (شۆڕشیان کرد و شۆڕش و شۆڕشگێڕان) بەکاربێنین، ئەوە ڕیوایەتی کۆنتێکستە مێژووییەکە ڕاست دەکەینەوە، چونکە کورد بەو کارانەی دەسەڵاتی مەرکەزیی قبووڵ نەکردووە و بەرپەچی داوەتەوە و ئەو ڕیوایەتانە گوزارشتیان لە بەرژەوەندیی دەسەڵات کردووە، لەبەر ئەوە ناویان ناون ڕێگر و تێکدەر، دواتر ڕۆڵی ڕۆشنبیرانی دەسەڵاتیش سەرەکییە و کاریگەرییان هەبووە تا برەو بەو ڕیوایەتانە بدەن (احمد: ٢٠١١، ٢٤٧). لەو بۆچوونەدا سێ کارەکتەر دەرکەوتوون (کورد و دەسەڵات و ڕۆشنبیرانی دەسەڵات) ڕۆشنبیرانی دەسەڵات چالاکترین بواری کۆنتێکستی مێژوویین و دەتوانن ڕیوایەتەکان دروست بکەن و ئەوان خاوەنی ڕێکخستنی زانیارییەکانن، کورد کارەکتەرێکی نێگەتیڤە و دەسەڵاتیش پۆزەتیڤ، ڕۆشنبیرانیش وەک دادوەر (قازی) خاوەن بڕیارن، هەرچی توێژەری دووەمە پێی وایە بە شێوەیەکی تاکڕوانین (احادیە) لەبارەی ڕێگرییەوە سەیری کورد کراوە، ئەو ڕوانینەش بریتییە لە توانایی نووسین و نووسینەوە و توانایی ئاخاوتن، لەبەر ئەوە ئێمە- تاڕادەیەکی زۆر- ڕوانینی ئەوی دیکە (الآخر) لەلامان بزرە و نازانین لەبەرچی ئەو ڕەفتارە کۆمەڵایەتییەی کردووە، لەبەر ئەوە بەرهەمهێنەرانی مەعریفەی ئیسلامی بەردەوام بەناوی کوردەوە قسەیان کردووە، ئەوانەی قسەیان کردووە تایبەتن و ئەوانەی لە دووتوێی ئەم قسە و نووسینانەدا حوکمیان لەسەر دراوە گشتین و ئەوانەی ڕیوایەتەکانی ڕێگریی کوردانیان نەقڵ کردووە، بە نەزعەیەکی خودی خۆیانەوە تێپەڕیوە (حیدر: ٢٠٠٤، ١٢١).

ئەو وێنەیەی ڕێگریی کورد لە هەردوو سەردەمی مەرکەزیەتدا زۆر جیاوازییان نییە، دەتوانین بڵێین کولتووری عەرەبی ئیسلامی و ئێرانی و ڕەنگە پێشتریش لە کولتووری پێش ئیسلامیدا لەسەر وێنەی خێڵەکیی کورد هەڵگیرابێتەوە، کولتوورەکان ئەو میراتەیان لە یەکدی بۆ ماوەتەوە و دژ بە کورد بە کاریان هێناوە.

لە کولتووری ئێرانیدا زیاتر لە هەموو ئەوانەی باسیان لە ڕێگریی کورد کردووە، پیاوانی دەربار بوون، هەر لە سەردەمی ئیلخانی مەغۆلیدا بە جۆرێک باس لە کورد کراوە، کە تەواوی کاریان لەسەر ڕێگری دامەزراوە (حمدالله المستوفي:، ١٣٦٢، ب ١٠٥-١٠٧)، یان تیری وامان هەن کاریان هەر ڕێگرییە، بەتایبەتی کوردانی شوانکارە (ابن زرکوب شیرازی: ١٣١٠، ٤١). زۆر نموونەی واشمان هەن ڕێگریی کوردان بە بارودۆخی سیاسییەوە بەستراوەتەوە، بەر لەوەی هۆلاکۆ هێرش بۆ بەغدا ببا و داگیرکارییەکانی بۆ ئێران دەست پێ بکا بە بیانووی ڕێگری لوڕ و کورد کە بەردەوام ئەوە پیشەیان بووە، مەغۆل شاڵاوی دەست پێ کردووە (بناکتی: ١٣٤٨، ٤١٤). لە تەواوی سەردەمی مەغۆلیدا بیانووی پاککردنەوەی ناوچەکە لە ڕێگریی کورد بەرچاو کەوتووە، ڕەشیدەددین هەمەدانی ڕێگریی کوردانی زۆر زەق کردووەتەوە و زۆریش باسی کردووە تا مەغۆل هێرش بکەنە سەر وڵاتەکەیان و کۆتایی بەو کارە دزێوە بێنن، ئەو کارەش بووەتە جێگەی ستایشی ئەو سەرکردانەی ڕێگریی کوردانیان قەڵاچۆ کردووە (١٣٧٤: ٦٨٦-٦٨٨، ٨١٣). گوتاری قۆستنەوەی نالەباری بارودۆخی ناوچە کوردییەکان لەلایەن کوردەوە تا ڕێگریی بکا، بەوە ڕەنگی داوەتەوە، کورد خراپیی ڕەوشتی سیاسی و ئیداریی بە هەل وەرگرتووە و دەستی بۆ هەر کەسێ درێژ کردووە، تا ڕێگر و دزی و خراپەکاری بکا (کاشانی: ١٣٨٤، ١١٣).

بەهەمان شێوە پیاوانی دەرباری تەیموورلەنگ چەندان جۆرە هونەری ڕیوایەتیان نمایش کردووە تا شەرعییەت بدەن بە شاڵاوەکانی تەیموور لەنگ بۆ ناوچەکە، کە گوایە کورد هەڕەشەن بۆ سەر ڕێگەی بازرگانیی خۆراسان و قافڵەی حاجییان و لە ناوچەکەیان ئارامی و ئاسایشیان تێکداوە، لەبەر ئەوە پێویستە هێرشیان بۆ ببرێ (الشامی: ١٩٣٧، ١٤١. الیزدی: ١٣٣٦، ١/٤٤٨. میرخواند، ١٣٣٩، ٦/٢٠٩، ٢١٩. خواندمیر: ١٣٣٣، ٣/٤٠٤).

کێشەی بیانوو دۆزینەوەی بۆ هێرشکردنە سەر کوردان لای پیاوانی دەرباری ئێرانی درێژەی کێشاوە، ئەبووبەکر تارانی پاش سەرکەوتنی ئۆزۆن حەسەن بەڕوونی هەموو جۆرە بیانوویەکی هێناوەتەوە تا سوپای ئاق قویونلو یەکە یەکە میرنشین و قەڵاکانی کوردستان لەناو ببا، ویستوویەتی لەناوبردنی قەوارە کوردییەکان بە بیانووی جۆراوجۆر شەرعییەتی پێ بدا (١٩٧٧، ٢/٥٤٢-٥٤٤) ئەو کولتوورە بەر لە هەموو شتێک وای ڕوونکردووەتەوە کە جوگرافیای کوردان جوگرافیایەکە لە دەرەوەی ئاوەدانی، ئەو جوگرافیایەش پارچە پارچەیە و بەشێکی زۆری لە چیا پێکهاتووە. مەسەلەی ڕێگری کوردان هێندە پەرەی سەندووە و پێشکەوتوو وەک گرەوی لێهاتووە، بە جۆرێ ئەگەر دەسەڵات بتوانێ سنوورێک بۆ ڕێگران و دزانی کوردستان دابنرێ، ئەوە مێژوویەک تۆمار دەکات شایەنی نووسینەوە بێ، یان سەرکەوتن بەسەر دزان تۆمارکردنی پاڵەوانیەتییە و شانازییە بۆ دەوڵەت

(نگنزی: ١٣٣٦، ١٤٣).

هەر بەوەشەوە نەوەستاوە کورد لە ڕێگرییەوە بوونەتە دڕندە و دێو و درنج و شەیتان، واتە ڕاستە جوگرافیای کورد ناوچەیەکی ناکۆنتڕۆڵە، ئەو ناوچەیە بووەتە شوێنی دڕندە و دێو، لە کاتێکدا ئەو ڕێگرانە ناوچەکەیان وا لێ کردووە لە ناوچەی خورافات بچێ، لەبەر ئەوە چوونە وڵاتی کوردان جێگەی مەترسییە، چونکە کورد ڕاوگەی لێ داناون و پڕە لە بۆسەی دزان، دێویش لەوێ دەبەزێ (نسوی: ١٣٨٥، ٦٥). دواجار کورد وای لێهاتووە لە مرۆڤ دوورکەوێتەوە و لە دێو و شەیتان نزیک بێتەوە و بچێتە خانەی ئەوان، بۆیە بە دێو و شەیتان و شتی دیکەی وەک ئەو چوێنراوە (عبتی: ١٣٨٢، ٢٤٣، نسوی: ١٣٨٥، ٦٦). هەتا کوردانی شوانکارەش بەر تۆمەتی دڕندە و دێو کەوتوون (شبانکارەی: ١٣٧٦، ١٥٣-١٥٤). لێرەدا لۆژیکێک دێتە ناوەوە، بە واتا ئەگەر دەسەڵاتداران توانییان ڕێگری کوردان بنبڕ بکەن، ئەوە مێژوو دەنووسنەوە، ئەگەرنا جوگرافیای کوردان جوگرافیایەکی دێو و درنج و شەیتانە و مرۆڤ لێی ناژی و کوردیش لە مرۆڤ ناکات.

بە شێوەیەکی گشتی کولتووری ئێرانی دوو شێوازی ڕێگریی کوردانی نیشان داوە، یەکێکیان وابەستەیە بە بارودۆخی سیاسی و هەر کاتێ دەسەڵاتداران ویستبێتیان هێرش ببەن، کراوەتە بیانوو بۆ شاڵاو و هێرشەکانیان، ڕەنگە کورد بەبێ ئەو شاڵاوانەش هەر ڕێگر بووین، بەڵام بیانووکان ئامادەن تا شەرعییەت بە هێرشەکانیان بدرێ، هەرچی شێوازی دیکەیە، بەبێ ئەوەی هێرش لە ئارادابێ کورد ڕێگرە، ئەم سیفەتەش لە نێو کورداندا خۆرسکە، چونکە لە ناوچەیەکدان لە ئاوەدانییەوە دوورە، بۆیە لە ڕێگر نزیک بوونەتەوە، تا بەوەی گەیشتووە ببنە دڕندە و لە شەیتان نزیک ببنەوە.

خاڵی میحوەری لەکاری ڕێگری کورد ئەوەیە، وڵاتی کوردان ناوچەیەکی دەرەوەی کۆنتڕۆڵی دەوڵەتی مەرکەزییە، ئەو ناوچە کە هەردەم جێگەی گومان و دڕدۆنگی دەسەڵات و پیاوانی دەربار بووە، کۆنتڕۆڵکردنی ئەو ناوچەیەش کارێکی تاقەتپڕووکێن بووە، دەوڵەتی ماندوو کردووە، نە کورد خۆی نە کەسیش بەرگریی لێ کردووە تا وێنەکانی بە حەقیقەتی خۆی دەرکەوێ، لەبەر ئەوە لە ڕەسمکردنی وێنەی کورد، کورد خۆی مەوجوود نییە، ئەمەش خاڵێکی نێگەتیڤە، وەک ئەوە وایە تۆمەتێکت بخرێتە پاڵ و تۆش لەوێ نەبی.

٢ – ٤: جلوبەرگی کوردان لەنێوان زاهیر و باتندا

سەرچاوەکانی کولتووری ئێرانی بە شێوەیەکی تایبەتی باسیان لە کولتووری ماددیی خەڵکان نەکردووە، نەک ئەوە، بەڵکوو نووسینەوەی مێژووی کۆمەڵایەتی بواری تایبەتی ئەوان نەبووە، بگرە لە میانەی باسێکی دیکەی گرنگی ئەوان، بە کورتی باسیان کردووە، بابەتەکانی نێو ئەو سەرچاوانە لە مەعریفەی ئەو سەردەمەدا دابەش کراوە و زیاتر لا لە زانستە ئایینییەکانی ئیسلام و مێژوو و ئەدەبیات و جوگرافیادا کراوەتەوە. لەبەر ئەوە بابەتی تایبەتی کۆمەڵایەتی لە دەرەوەی نووسینەوە و بیرکردنەوەی نووسەرانی ئەو سەرچاوانە بووە.

بێگومان کورد ئەگەر لە بازنەی وێنەکەیدا کۆمەڵێ واتای لە خۆگرتوو بوو کە لە زەینییەتی تاکی ئێرانیدا سەرەتا دێهاتی و شوان و چادرنشین بووبێ و دواتر نەزان و کەم بیر و هۆش بووە و هەر لە دەوری

ئـەو مانايانـەدا ببێتـە کەسـێکی ڕێگـر و دڕنـدە، هەمـوو ئـەو واتايانـە کولتوورێکـی مەعنەوييـان بەدەسـتەوە داوە، لەبـەر ئـەوە ڕەسمکردنی کورد لـە ڕووی شـێوەیەوە نەبـوو، بەڵـکوو بـەکار و کـردەوە و مانايـەوە بەسـتراوەتەوە، واتـە ڕەنـگ و ڕوخسـاری کـورد بەشـداريی لـە دروسـتکردنی يەکـەم وێنـەی کورد نەبـووە. دواجـار ئـەو وێنانـە دەرهاوێشـتـەيەکی دیکەيـان لـێ بوەتـەوە و لـە ئەنجامـدا نموونـە، يـان وێنەيەکـی دیکەيـان لـە بـارەی کولتـووری ماددیـی کورد دروست کردبێت و کـورد بـە جلوبەرگـی تايبـەت بەخۆيـەوە بناسـرێتەوە.

جلوبەرگـی کـوردان جلوبەرگێکـی زۆر سـادە بووە، سـادەيیيەکەی هەم لە ڕێکخسـتن و چۆنيەتی ديزاين و هـەم لـە جۆری قوماش (پارچە)ـەکەی، لەبـەر ئـەوەی ڕێگرەکانيـش هـەر ئـەو جلوبەرگەيان لەبـەر کـردووە، بەرگێکـی سـادەی دەروێشـانە و زبـر بـووە و لـە جلوبەرگـی سـۆفييەکان چـووە (همدانـی: ١٣٧٤، ٤٦٧)، ئەمـەش وای کـردووە لـە بـواری نموونـە هێنانـەوە بـە جلوبەرگـی سـادە ئامـاژە بـە جلـی کـوردان بکـرێ (جامـی: ١٣٨٢، ٨٤) ئـەم هاوکێشـەی جلوبەرگـی کـوردان واتـای سـادەيی جلوبەرگـی گەيانـدووە، چونکـە کـورد پێشـتر لـە ڕووی کۆمەڵايەتييـەوە خـاوەن شـێوازێکی سـادەترن، لەبـەر ئـەوە ئەمـەش وای کـردووە جلوبەرگـی کـوردان ببێتـە شـێوازێکی سـەربەخۆ و کوردی پـێ بناسرێتەوە، بگرە ببێتە زەربولمەسـەل (پەنـد) بۆ ئـەو شـێوازەی بگوترێ، مـرۆڤ لەسـەر شـێوازی ماددیـی کـورد چۆنـە؟! کـورد لەسـەر شـێواز و وێنـەی تايبـەت بەخـۆی دەرکەوتـووە (جامـی: ١٣٨٢، ٥٢٥). شـێوازی جلوبەرگـی کـوردان لەگـەڵ ئـەوەی جـودا و سـادە بـووە، واشـی کـردووە کـورد بـە شـێوەی جـودا قژيـان شـانە بکـەن و ڕێـک بخـەن و بەشـێوەی داهێنانـی جـودای قژيـان بناسـرێنەوە (همدانـی: ١٣٧٤، ٧٢٠)، ئەمـە وەک ئـەوە وايـە ئەگـەر شـێوازی جـودای شانەکردنی قـژ لـەو سـەردەمەدا ببينـن، يەکسـەر کوردی پـێ بناسرێتەوە و بڵێيـن ئەمانـە کـوردن.

لـەو گوتارانـەی ئـەو کولتـوورەدا بۆمـان دەرکەوتووە جلوبەرگـی کـوردان لەو ڕووەوە پێوەنـدی بە ناوەڕۆکی کوردانـەوە هەيـە کـە ئەمـان دێهاتـی و شـوانن، لـە هەمـان کاتيشـدا جلوبەرگيـان سـادەيە، هەرچەنـدە جلوبەرگـی زبـرە و لـە هـی دەروێش و سـۆفی دەچێ، بـەڵام لـە باتنـدا گيانـی سـۆفيگەرييان نييـە و نازانـن جيهانـی تەسـەوف چييـە! چونکـە زبـری جلوبەرگيـان پێوەنـدی بـە دەوروبـەری کۆمەڵايەتييانـەوە هەبـووە، نـەوەک بـە ژيانـی ڕوحـی کـوردان. دواجـار ئـەو جلوبەرگـە تەنيـا ڕواڵـەتـە و هيچـی ديکـە و گوزارشـت لـە کولتـووری ماددیـی کـورد کـردووە، دەوروبـەری سـەختی ئـەوان وای کـردووە جلوبەرگيـان زبـر و سـەخت و سـادە بـێ.